

КРИТИКА РОЗУМУ В ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИХ КОНЦЕПЦІЯХ

Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди

У статті аналізуються постмодерністські стратегії критики розуму, які намагаються реабілітувати розум через заперечення метафізики, плюралізацію й децентралізацію раціональності.

Вступ

В умовах множинної репрезентації розуму в постмодерністських тенденціях актуалізується проблема осмислення, а також більш чіткого і точного визначення понять розуму і раціональності, їх співвідношення та застосування. Особливого значення набуває аналіз розуму з огляду на сучасні соціокультурні трансформації і комунікативні процеси в культурі та освіті, які спонукають до поглибленого дослідження креативних можливостей розуму, критики застарілих стереотипів мислення.

Особливість постмодерністських тенденцій полягає в тому, що їх поле пошуків спрямоване на деконструкцію і деметафізацію класичного типу філософування, будь-якого «центризму» логоцентризму, натуроцентризму, антропоцентризму. Означена форма рефлексії намагається переосмислити класичні поняття і категорії розуму, розсудку, раціональності тощо. На думку філософів цього напрямку така налаштованість сприяє смислоутворенню понять і деміфологізації загальноприйнятих дослідницьких положень.

Постмодерн своїми ідейними джерелами завдячує тій критиці метафізики, діалектики і антропології, яку здійснили Дж.Д'юї, М.Гайдеггер, І.Джеймс, Ф. Ніцше, і представлений розвідками В.Вельша, Ю.Габермаса, Х.Горкхаймера, Ж.Дерріда, Ж.-Ф.Ліотара, П.Рікьора, Р.Рорті, М.Фуко та ін., котрі ініціювали такі напрями переосмислення розуму, раціоналізму і гуманізму, як постструктуралізм, деконструктивізм, постпозитивізм тощо.

Проблема реінтерпретації і конкретизації понять, категорій і, зокрема розуму та раціональності, в постмодернізмі залишилася відкритою та втілилася в модифікації і легітимації спеціального дискурсу, що має назву лінгвістичного повороту-різновиду мовних практик: французький структуралізм, прагматизм, герменевтика, раціональна комунікація тощо.

Постановка завдання

Зважаючи на це, метою статті є дослідження інтерпретаційних смислів розуму, розсудку, раціональності та їх взаємозв'язку, які в постмодерністських стратегіях протиставляються і заперечуються та водночас залучаються в філософських дискурсах. Адже, навіть звернення до не рефлексивних форм світосприйняття потребує рефлексію, розумного осмислення.

1. Постмодерністська критика класичної концепції раціональності. Досліджуючи стан сучасної філософії, слід узяти до уваги процеси, так би мовити, «децентралізації трансцендентального». Послуговуючись тезою Ф.Ніцше про необхідність знищення старих цінностей, Ж.-Ф. Ліотар

проголошує «недовіру до метанаративів» класичної культури. Подолання метафізики спричинило відмову від уявлення про філософію як про особливу сферу застосування людського розуму, в якій він, на думку постмодерністів, мав справу з граничними засадами пізнання, як і ідеї «теорії пізнання». «Має йтися про відмову від тих його моделей, які домінували у філософії суб'єкта та філософії тотожності, не про відмову від пошуків історичних форм єдності теоретичного та практичного розуму, а про критику загострених у філософії натурміфічних уявлень про суб'єкта історії як квазііндивіда, що виходить за природні межі людської особи і діє в історії, як у природній єдності світу» [1, с. 26; 113]. Саме М.Гайдеггер та К.-О. Апель наполягали на тому, що настав час відкинути будь-які гіпостування кантівського «факту розуму». Факт буття розуму у світі досі ще не був осмислений по-справжньому. Прагнучи до цілковито іншого мислення і «цілковито іншої конструкції», М.Гайдеггер непомітно створює парадигму єдності та цілісності на зразок усіх попередніх мислителів: «Не тільки провідна ідея Гайдеггера, а також його проблемний підхід показують, наскільки глибоко він укорінений у традиційному мисленні» [2, с.16]. Ж.-Ф.Ліотар у працях «Постмодерне знання» та у «Суперечці» критикує підхід М. Гайдеггера. Як сказав Ж.Дерріда всі інституції продовжують діяти за логікою Модерну: «Всі наші політичні структури, як, утім, і термінологія, залишаються досі переважно метафізичними, незважаючи на свої праві чи ліві орієнтири» [3, с.184]. До такої думки приєднуються й інші постмодерністи. В.Вельш не тільки визначає постмодерн і його укоріненість ще в античності, але наголошує на новому розумінні проблеми розуму і раціональності. Вельш зазначає, що «слід розробити нову концепцію розуму, яка б, не ігноруючи виміру справжньої відмінності, разом з тим не віддавала би за так свої комунікативні домагання, яка б, показуючи і оберігаючи межі між різними формами раціональності також сприяла би переходам та суперечкам між ними, тим самим оновлюючи класичну функцію розуму стосовно формоутворень розсудку. Така – специфічно «постмодерна» – концепція розуму тут представлена під заголовком «трансверсальний розум» [4, р. 8]. В.Вельш обґрунтовує сутнісну характеристику розуму, який у ситуації постмодерну репрезентований у множинності своїх форм, через розмноження і спеціалізацію типів раціональності. «Розумом ми сьогодні вважаємо – з позицій плюралістичності – саме здатність поєднувати форми раціональності і уможливлювати переходи між ними» [4, р.295]. Отже,

він визначає і розсудок: „Традиційно (вже з кінця XVIII ст.) розсудком називають спроможність понять забезпечувати відповідно точне знання, осягнення та практику однієї сфери ” [4, р. 295]. Адже сутність розуму як внутрішня характеристика виявляється, пізнається через зовнішні вирази і форми (явища), тобто через розсудок. Тому через безпосередність явищ робляться приписи предикатів розуму. У цьому разі розум має всього лише силу судження, і це є не що інше як дискурсивна раціональність, яка є причиною породження в постмодернізмі множини децентрованих теорій.

Ще більш розмитими відношення і розуміння понять розуму, розсудку, раціональності можна простежити в багатьох інших філософів. На таку ситуацію відповідає Г. Шнедельбах у праці „Типи раціональності”: „Складається враження, що після 150 років, протягом яких серед філософів домінувала критика розуму – після смерті Гегеля і внаслідок історичного впливу Шопенгауера і Ніцше, – настав час, коли вони (філософи) конструктивно або реконструктивно знову прийняли багатократно паплюжити „logos, ratio, intellectus, розсудок, розум” [5, с. 13]. Цей перехід від філософії розуму до різних типів і теорій раціональності зумовлений, на думку Шнедельбаха, соціокультурною налаштованістю, що пояснює недоліки всіх існуючих теорій раціональності. А ще недоліки є „наслідком схильності майже всіх теоретиків раціональності задовольнятися рудиментальним розумінням раціональності як здібності обґрунтувати, ніби animal rationale не може робити нічого, крім як обґрунтовувати і мислити, діяти, медитувати, вирішувати проблеми тощо” [5, с. 13]. З огляду на зазначений поворот цей розум становить інтерсуб’єктивну прагму, що її дедалі більше позначають такими поняттями, як „аргументація”, „дискурс”, „консенсус”. А тому цей розум є практичним і в Кантовому, і в сучасному дискурс-етичному його тлумаченні .

2. Репрезентація розуму в нових теоріях дискурсу. Структуралізм також сприяв появі теорії дискурсу. Структуралісти, чи визнають вони це чи ні, змушені проходити кризу „класичні” перипетії розуму, що пізнає. Вони поринають у ті самі протиріччя й наражаються на ті самі спокуси, що й просвітники, романтики, трансценденталісти, феноменологи. На думку постструктуралізму, реальність культури дає змогу говорити лишень про залежність свідомості індивіда від соціальних та психологічних структур. Тому і набула особливої популярності ідея „смерті людини” М.Фуко: „Людина зникає, як обличчя, намальоване на піску”. М.Фуко (як і постструктуралізм у цілому) стверджував залежність людської свідомості від мовних ідеалів і стереотипів сучасності (праця „Слова та речі”). Таку ситуацію М.Фуко оцінює як „тотальність влади” та „всепіднаглядність”.

Дещо іншу позицію щодо проблеми людської суб’єктивності займав Ж.Дельоз. Не поділяючи ідеї щодо підпорядкування людського життя існуючим мовним практикам, Дельоз висуває принцип „всевладдя бажання”. Саме сила бажання пронизує всі сфери людського існування, і це є обмеженість і

підпорядкованість людської волі і розуму. Ніцшівське питання: „Хто стоїть за розумом та чого він хоче?” матиме згодом відгук у філософії бажання, розгорнутої Дельозом у „Анти-Едипі”. Це бажання стоїть за розумом, це воно виходить за межі, покладені останнім як межі моралі, пізнання, філософування. У зазначеній роботі Дельоз детально аналізує критику Кантом розуму як позитивну, експлікуючи і свої положення як позитивні. В цій, на перший погляд, суміші є певна гармонія простору мислення як раціоналістичної думки.

Інший яскравий представник структуралізму – Ж.Дерріда ставить питання про вичерпність ресурсів розуму в таких формах, у яких вони використовувались провідними напрямками філософської думки. Він виступає з критикою розуміння буття як присутності. Особливий акцент Ж.Дерріда робить на спробі дійти до першовитоків, істинного розуміння буття не через критику метафізики, деструкцію, а зусиллями позитивного, вибудованого на нових засадах смислоутворення, яке він характеризує як деконструкцію. Умовою подолання метафізики Дерріда вважає виявлення у текстах вихідних понять і метафор, що вказують на несамототожність тексту і можливість його різноаспектної інтерпретації. Якщо метафізичний текст є просто вслуховування в голос буття й ігнорування матеріального боку тексту як чогось другорядного щодо смислу, то Ж.Дерріда наполягає на конструктивній ролі письма і переносить акцент на сам процес продукування смислів. Свої ідеї Ж. Дерріда обґрунтовує в працях „Про граматологію”, „Мовлення і феномени”, „Письмо і відмінність”.

Можна і зараз бути кантіанцем або картезіанцем, зазначають Ж.Дерріда та Ф.Гваттарі, але можна й опинитися на спільному смисловому полі та почати мислити самостійно, поряд з Р.Декартом та І.Кантом. У цьому виявляється хіба що відмінність між словами та речами. Отже, які б відмінності не розділяли постструктуралістів і постмодерністів, загалом вони однакові в тому, що лінгвістичний поворот повинен розумітися широко. Адже першою безпосередньою дійсністю мислення є мова. Це є не що інше, як раціоналістичні форми виразу розуму. Тому і осереддям постмодерної філософії є мова. „Вплетення мови у життєвий світ, у тканину різноманітних форм життя, соціокультурних практик, конвенцій, культурних традицій було відзначено не тільки в контексті вітгенштейнівської терапії та його стратегії прощання з філософією, а й у межах Гайдеггерівського проекту більш драматичного подолання метафізики” [6, с. 6]. Ставлення до мовної проблеми є своєрідною методологічною основою, що призводить до політики використання мови, зокрема до „генеалогії влади” (М. Фуко), до критики ідеології, укоріненних у соціальній несправедливості (Ю. Габермас), до герменевтики підозри (П.Ріквор), до практик деконструктування (Ж. Деріда) і т.д.

Метафізичне висловлювання М.Гайдеггера: „домівка буття людини є мова” означає для німецького філософа не тільки те, що мова є засобом для вираження думки, скільки те, що думка є

способом актуалізації первинних смислів, притаманних мові. Аналізуючи мовні аспекти філософії М.Гайдеггера, Р.Рорті зазначає: „Гайдеггер нас застерігає, що якщо ми спробуємо перетворити Мову на нову тему Філософського дослідження, то ми просто знову створимо безнадійну стару філософську головоломку, яка послужила нам для того, щоб порушити питання про Буття і Мислення” [7, с. 33]. Лінгвістичний поворот у своїх різновидах, будь то вітгенштейнівський, гайдеггерівський, мовних практик французьких структуралістів, герменевтично налаштованих філософів – веде до прагматики, політики, риторики, поетики, використання мови, а також інновацій в науці як суттєвий концепт та евристичний потенціал. Отже, філософія втрачає привілейоване становище і стає однією з багатьох різновидів мовних ігор або дискурсів.

Як приклад може розглядатися структурна антропологія Клода Леві-Строса. Теоретичною підвалиною структурної антропології, – вважає Леві-Строс, – є націленість на певні стійкі, позаісторичні інваріанти людського світосприймання, на ментальні структури, а також ідея інтеграції чуттєвого і раціонального в людині і її світовідношенні. Це надало його філософії ознак нового гуманізму. Розв’язання висунутих структурною антропологією проблем потребує не лише їх нового вирішення, але й визначення нових засад знання про людину. Не випадково Леві-Строс пропонує принцип „антропологічного сумніву”, мета якого полягає в тому, щоб зруйнувати систему чинних норм, що визначають принципи пізнання людини. Таким чином, кінцеву мету структуралізму можна визначити як створення цілісного знання про людину на основі нових даних гуманітарних та природничих наук.

Створення в межах структуралізму цілісної „науки про людину” передбачає усунути крайнощів як наукового сциєнтизму, так і суб’єктивізму, характерного для гуманітарних наук. Але автономність практик і систем правил призводить, за словами Ліотара („Постмодерна ситуація”), до різних видів релевантності і компетентності, результатом чого є „поділ розуму на когнітивний, або теоретичний розум, з одного боку, та практичний розум, з іншого боку, намагається підірвати легітимацію дискурсу науки... Гра науки, отже, зрівнюється з різними іграми” [8,с. 82]. Така легітимація мовних ігор є постмодерним світом.

3. Реінтерпретація розуму. Налаштованість на мовні практики дещо співзвучна з Г. Патнемом за роботою „Розум, істина, історія”, де він стверджує, що всяка адекватна теорія розуму буде брати до уваги як його іманентність, так і його трансцендентність, оскільки, з одного боку, у нас немає критеріїв раціональності, цілком незалежних від історичних форм мови, культури і практики; з іншого, розум слугує регулятивною ідеєю, спираючись на яку, ми можемо критикувати традиції. Одночасно Патнем у праці „Чому розум не може бути натуралізованим?” наголошує: „Філософи, котрі випускають з уваги іманентність розуму, а також той факт, відповідно до якого розум завжди є релятивним контексту й інституту, опиняються в

полоні характерних філософських фантазій. „Ідеальна мова”, „індуктивна логіка”... – усе це є фантазія позитивістів, котрі завзято підмінюють величезну складність людського розуму деяким типам інтелектуального Волдена II. ...Філософи, які випускають з уваги трансцендентність розуму, стають культурними (або історичними) релятивістами” [9,с. 198]. Зрештою Патнем заключає: „Консенсус різноманітних визначень розуму є недосяжним тому, що консенсус між дорослими припускає радше, розум, ніж його дефініцію” [9, с. 204].

Хоча розум, на думку Патнема, К.-О.Апеля, Ю. Габермаса не може бути відірваним від соціальних практик, все ж він не може бути редукований і до деякого фіксованого набору практик. Поняття розуму й істини визначається трансценденцією. Скажімо, вже Р.Рорті в історичній перспективі ототожнює розум лише з нормами, або стандартами певної культури, основою якої є реалістська аналітична філософія, яка визнає існування фактів поза досяжністю людських понять. На основі цієї концепції Рорті критикує позитивізм і прагматизм, а також відстоює „пост-Філософську” позицію: „Філософія – це символ боротьби проти декадентства” [7, с. 56]. Щоправда, на думку Рорті, філософія втрачає силу наставника та судді, вона також повинна відмовитися від претензій на розум і раціональність. З такою позицією не погоджується Ю.Габермас і ставить питання: „Але як вчинити тоді з теорією Модерну, з тією відкритістю до цілісної культури, яка стала можливою завдяки Канту та Гегелю з їхніми фундуячими та гіпостазуючими поняттями розуму? Адаже до гуссерлівської „Кризи європейських наук” філософія перебирала на себе не тільки роль вищого судді, вона виконувала і функції загальної орієнтації” [10, с. 274].

Окрім цього, є інша проблема збереження єдності розуму, яка здобувається „не в чомусь потойбічному, у безоднях класичної філософії розуму, а лише у „поцейбічності” експертних культур, тобто у повсякденності” [10, с. 276]. Це можливо, за словами Ю. Габермаса, у повсякденній комунікації. Створення можливостей універсалістської основи раціональності він досліджує в працях „Пізнання та людські інтереси”, „Теорія комунікативної дії”. „Людський розум оберігається філософією”, – зазначає Габермас Отже, універсалістська раціональність реконструює різноманітні типи компетенції на основі дискурсу і комунікативної дії.

Протилежною є позиція М.Горкхаймера, який наголошує, що „Одним із симптомів сучасної кризи культури є сучасна схильність переводити кожну думку у дію або ж у активне утримання від дії: дія задля дії ні в жодному разі не перевершує мислення задля мислення, а навіть знаходиться ще нижче. Поступальна раціоналізація, як її розуміють і практикують у нашій цивілізації, має тенденцію знижувати саме ту субстанцію розуму, в ім’я якої випускали за прогрес” [11, р. 1]. Отже, в історії філософії з самого початку існували два аспекти розуму: об’єктивний розум, який „є внутрішнім принципом дійсності”; суб’єктивний розум, „за яким

є суб'єктивна здатність духу" [11, р. 4]. Така протилежність, за словами Горкхаймера, є відносною. А „розум у справжньому смислі, тобто *logos* чи *ratio*, завжди відносилися до суб'єкта, до його здатності мислення. Усі терміни, які його позначають, були колись суб'єктивними виразами: так, грецький термін походить від *lego* – „казати” – і означає суб'єктивну здатність до мови. Суб'єктивна здатність мислення була критичною силою, що нейтралізувала забобони. Але коли вона відкрила міфологію як спотворену об'єктивність, тобто як витвір суб'єкта, то була змушена застосовувати ті поняття, які вважала адекватними. Так вона постійно розвивала свою власну об'єктивність” [11, р. 5]. Криза розуму, – аналізує Горкхаймер, криється в тому факті, що мислення на певному ступені або втратило здатність взагалі концептувати таку об'єктивність, або почало заперечувати її як безумство. Цей процес поширився на об'єктивний зміст будь-якого раціонального поняття. „Зрештою не може раціональність сама по собі виступати розумною: її зміст спустошується, а усі поняття стають просто формальними оболонками. Коли розум суб'єктивується, він також формалізується” [11, р. 5]. Сходження розуму до розсудку, його формалізація зробила розум практичним суспільним інструментом. Отже, втрата розумом об'єктивності і сходження до суб'єктивності у формалістичному аспекті призводить його до інструменталізації. Тому, проголошені ідеї щастя, рівності, справедливості, толерантності, притаманні розуму, втрачають свою духовну основу. Втрачають свої позиції ціннісні орієнтири. Їх місце займає здоровий людський глузд, який у своєму суб'єктивістському поступі слугує як гуманітарним цінностям, так і навпаки. Замість істини та розуму з'являються ідоли інтересів, замість принципу справедливості – принцип більшості, в якому кількісна характеристика не є виразом якості або збігу з істиною. Поширена заміна логіки істини ймовірністю відтепер домінує усюди.

Оскільки цілі вже не визначаються у світлі розуму, стає неможливим стверджувати, що економічна або політична система, навіть жорстока і деспотична, є менш розумною за будь-яку іншу. Підкріплення цієї тенденції знаходимо у негативній утопії Олдоса Гакслі, в його праці „Прекрасний новий світ”. Можна сказати, це дещо новітня версія Ф. Ніцше, в якій філософські наголоси ставляться в силу і зречення розуму задля історично застарілого та ілюзорного поняття культури та індивідуальності. Вихід із цієї ситуації М. Горкхаймер вбачає в „силі, яка урівноважує

руйнівні дії формалізованого розуму, а саме: конформність стосовно загально визнаних цінностей і моделей поведінки” [11, р. 21]. Така сила має місце внаслідок універсального схвалення суспільством, а не розумом.

Висновок

Постмодерністська спроба критики розуму і його реабілітація через деконструкцію класичного типу філософування спричинила появу множинності типів і теорій раціональності. Така рефлексія обумовлена соціокультурними контекстами, що сприяло виникненню нових дискурсивних практик на основі яких постмодерністський гуманізм пропонує критичне відношення до сучасних стратегій і практик влади, актуалізує та здійснює конкретні гуманістичні проекти засновані на принципах демократії, прозорості й відкритості. Однак, теоретична та аксіологічна значущість поняття розуму залишилася декларативною, абстрактною, такою що не має сили закону, а є лише принципом, черговим імперативом, оскільки методологічні чинники реалізації цих проектів на сьогодні є остаточно невизначеними.

Список літератури

1. *Куплін В.М.* Філософсько-історичні виміри трансцендентальної прагматики // Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії. – К.: Укр. Центр духовної культури. – 2001. – С.26; 113. – 296 с.
2. *Welsch* Unsere post Moderne. Berlin: Akd. – Verl. – 1993. – S. 16;.
3. *Деррида Ж.* Деконструкция и другое: тексты и интерпретация // Керени. Диалоги о Европе. – Минск.: Экономпресс, 2001 – с.184.
4. *Welsch W.* Vernunft. Die zeitgenosgische Vernunftskritik und das Konzept der transversalen Vernunft. F.A.M. Subhamp. 1995. – S. 9; 8; 295; 10.
5. *Шнедельбах Г.* Типы рациональности // Філософські перипетії. Вісник харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: Філософія. № 409. – Х., 1998 – с.13.
6. *Соболь О.М.* Загальний вступ до книги // Після філософії: кінець чи трансформація? – К., Четверта хвиля, 2000. – с.6.
7. *Рорті Р.* Прагматизм і філософія // Після філософії: кінець чи трансформація? – К.: Четверта хвиля, 2000.– с.33; 56.
8. *Ліотар Ж.Ф.* Постмодерністська ситуація // Після філософії: кінець чи трансформація? – К.: Четверта хвиля, 2000. – с.82.
9. *Патнем Х.* Чому розум не може бути натуралізованим? // Після філософії: кінець чи трансформація. – К.: Четверта хвиля, – 2000. – с.198.
10. *Габермас Ю.* Філософія як берегиня та інтерпретатор // Після філософії: кінець чи трансформація? – К.: Лібра, 1999. – с.256-260; 274; 276.
11. *Horkheimer Max.* Zur Kritik der instrumentellen Vernunft.// Gesammelte Schriften. Bd.6: Frankfurt am Main Fischer.1991. P. 1; 4; 5; 21; 26; 28.

О.М. Грицай
КРИТИКА РАЗУМА В ПОСТМОДЕРНИСТСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ
В статье анализируются постмодернистские стратегии критики разума, которые пытаются реабилитировать разум через отрицание метафизики, плюрализацию и децентрализацию рациональности.

O. Gritsay
THE MIND CRITICISM IN POST-MODERN CONCEPTIONS

The article presents the analysis of postmodern strategies of mind criticism which try to rehabilitate mind denying metaphysics, pluralization and decentralization of rationality.

